

ТУРЧИН В. В.

Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника

СУЧАСНА ГУМАНІТАРНА КОМУНІКАЦІЯ ТА ЇЇ ОНТОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ

Сучасна гуманітарна комунікація ґрунтується на онтологічних особливостях, закономірностях свого виникнення, існування та розвитку. Якщо не приділяти достатньої уваги онтологічним аспектам при вивченні комунікативних процесів у комплексі антропоцентризму та гуманізму, то результатом цього буде однобокість при висвітленні актуальних питань, пов'язаних із сучасною гуманітарною комунікацією.

Ключові слова: сучасна гуманітарна комунікація, онтологічні особливості розвитку, еволюційна система, проблеми комунікації, об'єктивна реальність, процес мовленнєвої діяльності.

Современная гуманитарная коммуникация базируется на онтологических особенностях, закономерностях своего возникновения, бытия и развития. Если не уделять достаточного внимания онтологическим аспектам при изучении коммуникативных процессов в комплексе антропоцентризма и гуманизма, то результатом этого будет однобокость при выяснении актуальных вопросов, которые касаются современной гуманитарной коммуникации.

Ключевые слова: современная гуманитарная коммуникация, онтологические особенности развития, эволюционная система, проблемы коммуникации, объективная реальность, процесс языковой деятельности.

Modern humanitarian communication is based on ontological peculiarities, regularities of its origin, existence and development. If one does not pay enough attention to the ontological aspects in research of the communicative process together with the anthropocentrism and humanism, it results in the one-sided enlightenment of relevant problems, connected with the humanitarian communication of the present time.

Key words: modern humanitarian communication, ontological peculiarities of development, evolution system, problems of communication, objective reality, process of speech.

Постановка загальної проблеми та її зв'язок з науковими та практичними завданнями. Комунікація як атрибут живої матерії відома з прадавніх часів. Мова відрізняє людину від всіх інших істот і в ній закладені всі можливості людськості, які не залежать від величини мозку, важливим є тільки те, що це людський організм [1:1]. Мова – це не суцзя річ, а передумова наукових знань та й взагалі людського буття, існування. Попередником такого розуміння мови був Вільгельм фон Гумбольдт, який розглядав мову як основу світосприйняття людини, як духовну силу, як творчий процес, що уможлиблює розвиток культури. Саме завдяки мові людина долає

свою природну обмеженість. У цьому напрямку досліджували мову О. Потебня і Г. Шпет, вони як і Гумбольдт, вважали мову не мертвим продуктом, а живою діяльністю, яка через комунікацію є спрямованою на відкриття нового досвіду [2:2], що і становить **актуальність** даного дослідження. Вже у Біблії, в книзі “Буття” ми знаходимо вичерпне для теології пояснення передумов виникнення комунікації: “І створив Господь Бог з землі всіляких польових звірів і всіляких птахів піднебесних і привів їх до чоловіка побачити, як він назве їх; як саме чоловік назве кожне живе сотворіння, щоб воно так і звалось. І дав чоловік назви всякій скотині, всякому птаству піднебесному і всякому звіру польовому” [3:5]. Відомо, що всі живі організми у властивий їм спосіб мають здатність вступати у спілкування відповідно до ступеня їх розвитку та можливостей до цього. У даному випадку мова йде про природну комунікацію, починаючи від амеби та інфузорії туфельки, і закінчуючи хребетними та вищими ссавцям, зокрема людиноподібною мавпою. Отже, **об’єктом** дослідження є сучасна гуманітарна комунікація, а **предметом** її онтологічні особливості розвитку. Людину розумну (*homo sapiens*), у час, коли вона мала перепочинок від щоденних турбот по забезпеченню свого виживання (*survival of life*), цікавило все, що є навкруги, причому ця цікавість змогла перерости в дещо більше, ніж це є у інших істот та змогла отримати свій подальший розвиток і вдосконалення, яке уможливила примітивна мова, яка разом з відповідними зачатками мислення принесла сучасні плоди. Людина є історичною лише як духовна істота і ситуація справжньої людини – це духовна ситуація [4:4]. Тільки усвідомлена мова, філогенез мови, як процес її виникнення та розвитку, має здатність накопичувати та обробляти за посередництвом індивідууму інформацію, яка призводить до кількісних та якісних змін у соціумі, без якого також не буде ніяких зрушень та змін. Комунікацію та процес, у якому вона існує та розвивається, можна і, ймовірно, потрібно порівняти та провести паралелі зі знаменитою думкою Г. В. Ф. Гегеля, який свого часу, у своїх “Лекціях з історії філософії” підкреслює, що, наприклад, предмет філософії неможливо встановити, не звертаючись до історичного процесу в цілісності і взаємообумовленості, в якому вона існує, тому що історико-філософський процес являє собою ряд процесів розвитку, які ми

повинні уявляти собі не як пряму лінію, що тягнеться в абстрактне безконечне, а як коло, яке повертається саме в себе, яке має своєю периферією значну кількість кіл, сукупність яких складає великий ряд процесів розвитку, які повертаються в себе. Найвища мета для Гегеля – це пізнати незмінне, вічне, само по собі суще, що є істиною, а істина вічна і не має історії [5:5].

У процесі розвитку філософської та логічної думки, як зауважує Н. Д. Арутюнова, людина пізнавала оточуючий світ, проте сама залишалась безликою, тому що сформульовані нею судження належать світу, і не може бути два однакових життя, оскільки не може бути двох тотожних особистостей і стилів мислення [6:3]. Людина існує, мислить і розвивається у взаємодії з іншими розумними істотами, тому вивчення особливостей індивідууму у його конкретному ареалі проживання пов'язано з дослідженням процесу спілкування (у всьому спектрі його прояву), яке в першу чергу залежить від дійсності, що є реальним буттям, об'єктивною реальністю, що існує як результат закономірного розвитку природи, суспільства та духовної культури. Інтерпретація людиною дійсності є відправною точкою для постановки гносеологічної проблематики. Дійсність як об'єкт людського розуміння та інтерпретації ставить питання про відношення суб'єкта пізнання до неї, але не тільки, тому що дійсність є також об'єктом відтворення, а відтворення буває двоякого роду: ідеальне (мисленнєве) та предметне; хоча зрозуміло, що абсолютно чистих відношень не буває, а якщо буває, то швидше як виняток, а не правило, тому що вони тісно взаємопов'язані та взаємообумовлені і можуть переходити один в одне. Відображення дійсності здійснюється в людській свідомості в таких напрацьованих практикою людства формах, як поняття, категорії, судження, періоди суджень, узагальнення тощо.

Життєвий шлях кожного розумного індивіда пов'язаний із суспільством, мовою як обов'язковим засобом комунікації окремих людей та соціальних груп, тому соціум і мова – це ті сфери, в яких визріває, формується та рухається думка, тому з ними взаємодіють всі проблеми та інтенції людської життєдіяльності, включаючи свої буденні, спеціальні та специфічні аспекти – палітру нефахового і фахового спілкування. Закладаючи фундамент теоретичного мовознавства В. фон Гумбольдт розглядав проблеми комунікації у

широкому контексті проблем суспільного буття прагнучи синтезувати іманентні філософські погляди в лінгвістиці, інтегрувати дві науки та сформував на цій основі міждисциплінарну галузь, яка б пододала односторонність філософської рефлексії і досить обмежену область лінгвістичних досліджень. Він вважав, що людина оточує себе світом звуків, щоб сприйняти в себе й переробити світ речей. Соціальний характер мови, розуміння того, що вона стосується не якогось одного фрагмента реальності, а світу як цілого, виводить теоретичне мовознавство на вироблення не лише власне лінгвістичних, але й світоглядних та культурологічних орієнтирів того чи іншого суспільства на певному етапі його розвитку. О. О. Потебня висловлюється в контексті даних проблем наступним чином: “Показати справжню участь слова в утворенні послідовного ряду систем, які обіймають собою відношення особистості до природи ... У загальних рисах ми вірно зрозуміємо значення цієї участі, якщо прийняли основне положення, що мова є засобом не виражати вже готову думку, а створювати її, що вона не відображення світогляду, який уже склався, а діяльність, що його складає” [7:151]. Якщо підходити до розуміння людини як “міри всіх речей” (Протагор) та мови як форми позначення сутності речей (Арістотель), то стає очевидним, що мова та комунікація, як суто людська властивість, виступає такою ж реальністю як і свідомість. На думку В. фон Гумбольдта, мова – це не засіб чи форма втілення людської духовності, а сама є духовним життям людини, тому що “тип і функція мови є організмом духу так само, як будова м’язових волокон, коло кровообігу, розгалуження нервів – організмом тіла” [8:8]. Мислитель розкривав сутність мови не стільки з точки зору її комунікативної та гносеологічної функцій, скільки з точки зору її **онтологічного** первинноважливого статусу, причому його думку поділяли О. Потебня, М. Гайдеггер, Л. Вітгенштайн, Г.-Г. Гадамер, М. Бахтін, Ф. де Соссюр тощо. Він побачив у живому процесі мовленнєвої діяльності саму сутність мови, оскільки вважав, що людина, яка живе у світі, не просто оснащена мовою як деяким знаряддям, насправді на мові ґрунтується і в ній виражається те, що для людини взагалі є світ. Таким чином, для В. фон Гумбольдта мова виступає світобаченням і світорозумінням. Подібне розуміння мови знаходимо у швейцарського лінгвіста Ф. де Соссюра, який називав

мову не просто засобом спілкування, порозуміння, сходинкою на шляху розвитку людей, а реальністю. Він зазначав, що мовні знаки є психічними за своєю сутністю, тобто такими, що існують у дійсності, а асоціації, які скріплені колективною домовленістю і в своїй сукупності становлять мову, є реальностями, що локалізуються в мозку. Проте мова не тотожна мисленню, адже мова у лінгвістиці й філософії розуміється як система знаків, у яких закодовані результати пізнання людиною дійсності, опосередкованою її активною творчою діяльністю та правилами оперування з ними. Мова виступає специфічно соціальним засобом накопичення, збереження та передачі інформації, а також управління людською поведінкою. Л. Вітгенштайн твердив, що мова постала як мовленнєва комунікація і нерозривно пов'язана з конкретними цілями людей в конкретних обставинах у процесі різноманітних соціальних практик, тобто мова стала мислитися ним як частина самого світу, як форма суспільного життя. Для М. Бахтіна, наприклад, бути – значить спілкуватися, бути – значить бути для іншого й через нього для себе. Виходячи з такого розуміння людини, він був переконаний, що у людини немає внутрішньої суверенної території, вона вся і завжди на межі, дивлячись усередину себе, вона дивиться в очі іншому або очима іншого, а раз так, то свідомість людини та її мова є соціальними, діалогічними. Г.-Г. Гадамер вважав, що саме мова визначає людське буття у всіх його проявах, бо лише в мові відкривається людині істина буття, світ є світом лише остільки, остільки він отримує мовне вираження, проте справжнє буття мови в тому лише й полягає, що у ньому виражається світ. Отже, споконвічна людськість мови означає разом з тим споконвічно мовний характер людського буття у світі. Саме піднесення людини над оточуючим світом з самого початку мало мовний сенс, який характеризує діяльнісну природу буття людини в світі. Поняття людського буття в лінгвістиці означає існування та функціонування мови як суспільного феномену, невіддільного від свідомості і інших сутнісних сил людини, які формуються лише в суспільстві, причому лінгвістичний підхід до розуміння людського буття іманентно корелюється з його філософським сенсом [9].

Таким чином, навіть поверхнева думка про сучасну гуманітарну мову та комунікацію виявляє цілий, надзвичайно заплутаний величезний клубок прямих та супутніх завдань, що є органічно

притаманні цьому питанню, оскільки гуманітарна фахова комунікація – це весь гуманітарний спектр науки і для того, щоб спробувати навіть локально проаналізувати поставлене перед собою завдання, потрібно торкнутися первинних пракоренів даного питання, яке таке ж давнє, як і наш розумний світ. Проблемою комунікації займалось багато вчених у різні часи та епохи маючи при цьому критерії свого бачення проблеми чи їх відсутність (еклектика, хоча це і є часто первісним, первинним етапом становлення нового знання), осмислюючи її глибинну чи поверхневу даність основи, гіпотетичні, практичні чи псевдопрактичні способи розвитку та методи розв'язання певних питань даної проблеми відповідно свого світоглядного та наукового бачення. Кожна точка зору науковця (стосовно наукових проблем) має своє очевидне чи латентне філософське підґрунтя і пов'язане з вірою, що є впевненістю людини в існуванні будь-якого явища та визначення його реальності, хоче він того чи ні, знає про те чи ні, усвідомлює це, чи ні, проте якими проблемами не займалась би наука та її представники, все досліджуване рано чи пізно ідентифікується з людиною, суспільством, практичною чи теоретичною користю, а, отже, з питаннями матерії та ідеї, духу та душі. Теорії та ідеї різних мужів науки можуть бути геніальними, значними, вартими уваги та посередніми, незначними або не являти цінності взагалі, хоча, у свій історичний час вони можуть відігравати велику роль у суспільстві, ставати навіть державною філософією, крутити колесом історії, яке здавалось би вже ніхто і ніколи не зможе не тільки призупинити на певний час, але навіть повернути в інший напрямок, тому що на той історичний час, в ту епоху, це була об'єктивність істини, проте в процесі історичного поступу не витримала перевірку часом і розчинилась у безвісті. А ми, кожне наступне покоління, приходимо у велику бібліотеку людської історії думки, яка з кожним новим поколінням нагромаджується, збільшується, часом тільки в кількісному плані, часом в якісному або їх синтезі, для того, щоб звершити даність нашого фрагменту історії, яка відкрила нам двері із світлом у кінці довгого темного коридору, щоб через певний, відведений нам час, зачинити її за нами, як і за тими, які пройшли вже цей шлях, залишаючи на полицях архівів частину свого ества, душі і тіла для нащадків, хоча дуже часто не тільки для них Природа і

світ, його закони, дані – це апріорія. Всі починають свій шлях в науку з однакових азів, внаслідок того, що ці ази є універсально-об'ємні, кожен дослідник розвиває з якоїсь апріорії-універсалії своє власне трактування, яке базується на фактах об'єктивної дійсності, погрупувавши які виводиться результат чи власна концепція, але проблема в тому, що ця концепція дійсна тільки часто при певному її застосуванні, а до даних проблем є і інші концепції, які є також вірні, бо описують реальну, об'єктивно-існуючу дійсність з різних підходів, сторін, точок зору та умов. Науковець, який би геніальний він не був, залишається завжди людською істотою. Як і в буденному житті, йому притаманні всі риси людської поведінки та мислення з поправкою на оперативну ситуацію. Зійшовши на певний щабель освітнього рівня та влади, особистість прагне інколи виділитися у будь-який спосіб, навіть якщо особливо і немає чим. Українська наукова думка ХХІ століття переживає небувалий за масштабами сплеск наукової активності, яка проявляється в небувалій кількості захищених дисертацій, опублікованих статей та монографій з різних галузей знань після багатьох років затишся, очікування невідомого; і це чудово, адже це і є фахова комунікація.

У попередні століття характер цієї процедури, для того, щоб прийти до об'єктивного (на той час) результату, був різним – антитетика (намагання виділити протилежні сторони – Геракліт, Сократ, Платон, Арістотель, Плотін, Таулер, Сковорода) [10:76], споглядання та згадування (Платон), докази (Арістотель), приведення думки у стан ясності і чіткості (Р. Декарт), не тільки гносеологічна процедура, але, наприклад, аскетизм (перетворення себе, вихід зі звичайного стану) [11:3]; проблема свободи як вихідний рушій у Б. Спінози, що означає розуміння себе, прийняття того, що є та неможливість протистояти необхідності, і спричинило загальновідому фаталістичну формулу – свобода є пізнана необхідність [12:43]; знання (за Б. Расселом) – продукт діяльності, пізнавальної активності людини у світі, що її оточує [13:8]; або всім відома майстерна постановка запитань І. Канта: 1) Що можу я знати? (метафізика); 2) Що повинен я робити? (мораль); 3) На що я смію сподіватися? (релігія) 4) Що є людина? (антропологія) [14] чи його ж тези про необхідні умови можливості досвіду, що полягають в наступному: 1) досвід являє собою часову послідовність (теза часу);

2) можливість самосвідомості суб'єкта в досвіді потребує єдності часових рядів досвіду (теза необхідної єдності свідомості); 3) досвід включає свідомість об'єктів, які відрізняються від їх суб'єктивного сприйняття досвідом (теза об'єктивності); 4) об'єкти, згадані в пункті 3 є просторовими (теза просторовості); 5) існує єдине просторово-часове поле емпіричної реальності, що охоплює весь досвід і його об'єкти (теза просторово-часової єдності); 6) деякі принципи неперервності і причинності виконуються у фізичному або об'єктивному світі речей в просторі (теза аналогій) [15:158–159]; алгоритм наукового пізнання (за К. Поппером): 1) постановка проблеми (на основі критики думок попередників або їхніх теорій); 2) шлях вирішення (нова теорія); 3) перевірка (спостереження та експеримент); 4) преференція однієї теорії; традиційне розуміння наукового методу: 1) спостереження та експеримент; 2) індуктивне узагальнення; 3) гіпотеза; 4) спроба перевірки гіпотези; 5) доказ або спростування; 6) знання [16:59–60] тощо; хоча науці відома і думка Г. Ріккєрта, який стверджував, що чим більше ми надаємо досконалості нашим природньо-науковим теоріям, тим більше ми віддаляємося від дійсності [17:52]. Цікавими та дещо несподіваними є також думки П. Сорокіна та К. Поппера щодо еволюції, яка є головною на шляху методології наукового пошуку, де у своїх наукових працях вони виступають проти самої можливості існування законів еволюціонізуючих систем (у тому числі й суспільної системи) на тій підставі, що всяка еволюція складається з індивідуально неповторних дій і тому відносно цих подій неможливе ніяке узагальнення [18:86]; в той час як в науці сьогодення прийнято орієнтовно розрізняти критерії суспільного поступу принаймні на: 1) авторитет розуму (Ж. Кондорсе); 2) зростання продуктивних сил та виробничих відносин (теорія соціалізму та соціальної справедливості); 3) “потенційність науки та техніки” (технократизм); 4) “інформаційна насиченість виробництва” (Д. Белл) [19:43] тощо. А чи можна з абсолютною впевненістю стверджувати, що сучасні об'єктивні категорії, методи та критерії наукового дослідження не стануть частково з плином історичного часу інколи подібними до вище перелічених, хоча б до тієї антитетичної, яка у декого може викликати посмішку, хоча саме це і є прообразом відомого нам об'єктивізму та суб'єктивізму? Звичайно, що такої абсолютної

гарантії дати неможливо, оскільки постійно з'являється щось нове, яке може у кращому разі потіснити, вдосконалити, перерости в новітнє, у гіршому варіанті – бути заміненим. Методологія пізнання є вченням про систему засобів, методів і форм, видів практичного і теоретичного освоєння природної і соціальної дійсності. Методологія набуває значення культури і технології мислення. Теоретичний аналіз методології показує, що вона є практично зорієнтованою гносеологією та теорією ефективної діяльності. Особливість методології пізнання полягає в тому, що вона здійснює: а) обговорення досліджуваного предмета; б) осягнення його; в) відтворення історії і логіки його розвитку, а також творення нового [20:352–353]. Методологічні знання та принципи виконують ряд завдань – від когнітивного, прагматичного, етнокультурного та рефлексивного відображення дійсності до їх практичного творення. Трансляція й інтеріоризація культури здійснюється через виховання, практичне навчання, мовно-комунікаційні процеси, безпосереднє наслідування, копіювання тощо. Такі засоби й механізми, що склалися й утвердилися в історії суспільства отримали назву традиційної форми трансляції соціального досвіду [21:134].

Людина поєднує всі сутнісні реальності світу (Ібн Арабі). Це усвідомлення в людині безлічі зв'язків предметного світу виступає фундаментом унікальної людської здатності застосовувати до всього сущого притаманну йому міру. На цих засадах людина виступає мірою всіх речей, бо все, що в універсумі має міру, набуває її у зв'язку з мірою самої людини. Міра людини розкриває себе таким чином, що тільки виходячи з її невичерпних глибин можна надати дійсну міру всьому в універсумі та самому універсуму, тому у всякій пізнаній сутності людина знаходить продовження своєї власної та, врешті-решт, єдність, співзвуччя з сутністю буття в цілому. Звернена всередину себе відкритість людини являє всю свою неспіввимірність нескінченності та вічності, загубленість в неосяжних роздоллях часу в минулому і майбутньому. Ф. Ніцше свого часу твердив, що якщо довго дивишся у безодню, безодня починає дивитися на тебе. Буття людини у всій його красі, вимірах, параметрах та проявах скінченне, тлінне, підвладне часу та звужене наявним колом існування, моментом та ситуацією. Усвідомлення загубленості людини у Всесвіті, без центру та меж, байдужому до його життя та прагнень,

неспіввимірному йому, становить певним чином трагічний вузол людського існування, пізнавальні можливості якої також обмежені й недосконалі, що не дає змогу навіть наблизитись їй до розуміння цих крайнощів – кінця світоспороди та її початку і так само не може збагнути небуття, з якого виникла, і нескінченність, у якій розчиняється [22].

XX століття характеризувалося небувалим рухом людської активності у всіх сферах життя – стрімким розвитком науково-технічного прогресу, який докорінно змінив світ, у тому числі і наукову думку будь-якої галузі знань. Лінгвістика відчула на собі особливий тиск як еволюційних, так і часто-густо революційних перетворень, свідками чого ми були, коли різні суспільні лади прагнули поставити її собі на службу виключно "об'єктивним" чином, звідси як наслідок часто траплялось лукавство подвійних стандартів (як у нас, так і за рубежом), "об'єктивні" спекуляції прагматизму буржуазних та радянських наук, методу пізнання, світогляду тощо. Кожна з опозицій мала свої позитивні та негативні сторони, реальні здобутки та недоліки і одна з проблем спекуляцій була онтологія, у тому числі онтологія мови. Глобальні потрясіння, що супроводжувалися у переважній більшості з переоцінкою або корекцією цінностей у всіх сферах суспільного життя, не оминули і класичної науки, редукування абсолютів достовірного знання якої впевнила людство про відносність будь-якого знання. Онтологічні положення усвідомлення, ідентифікації комунікативного простору соціально-ієрархічно побудованого суспільства, окремо взятої мови та нації, частково започатковані В. фон Гумбольдтом, продовжують свій шлях також і у сучасній науці, що прокладає дорогу для **подальших досліджень** з метою детального та ґрунтовного вивчення феномену його онтологічної бази і онтологічного функціонування, які є іманентною складовою процесу руху розвитку у лінгвістиці.

Таким чином, підсумовуючи вищесказане, можна констатувати, що сучасна гуманітарна комунікація має свою незмінну, первинну онтологічну базу, використовуючи яку можна стверджувати про виваженість та об'єктивність дослідження мовних процесів будь-якого рівня, роду і виду у соціумі з позицій антропоцентризму та гуманізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Hörmann H.* Psychologie der Sprache. Springer / Н Hörmann. – Berlin, Heidelberg. NY, 1970. – S. 1.
2. *Блуд О. О.* Мова як трансценденція : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.01 “Онтологія, гносеологія, феноменологія” / Блуд Олександр Олександрович ; Київськ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 18 с.
3. *Книга Буття 2:19–20* // Святе письмо старого та нового завіту (повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, араміїськими та грецькими текстами) Українського Біблійного Товариства. – Ukrainian Bible 63 DC, United Bible Societies, 1992. – С. 5.
4. *Голубович І. В.* Філософія історії Карла Ясперса в світлі ситуаційного підходу / Голубович Іван Вікторович. – Одеса, 1997. – С. 4.
5. *Філософія Гегеля і сучасність* / отв. ред. Суворов Л. Н. – М. : Мысль, 1973. – 431 с.
6. *Логічний аналіз мови. Знання і судження.* / отв. ред. Ніна Давидівна Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – С. 3.
7. *Потебня А. А.* Мысль и язык / Потебня Александр Александрович. – К. : Синто, 1993. – С. 151.
8. *Дротянко Л. Г.* Філософські проблеми мовознавства / Дротянко Леонід Григорович. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2002.
9. *Дротянко Л. Г.* Філософські проблеми мовознавства / Дротянко Леонід Григорович. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2002. – 161 с.
10. *Ярошевець В. І.* Гуманістичний зміст методології пізнання : дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук : спец. 09.00.02 “Діалектика і методологія природничого, технічного та соціального пізнання” / Ярошевець Володимир Іванович ; Київськ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1996. – С. 76.
11. *Секацкій А. К.* Онтологія лжи / Секацкій Анатолий Кирилович. – Спб., 2000. – С. 3.
12. *Ярошевець В. І.* Гуманістичний зміст методології пізнання : дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук : спец. 09.00.02 “Діалектика і методологія природничого, технічного та соціального пізнання” / Ярошевець Володимир Іванович ; Київськ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1996. – С. 43.
13. *Матвійчук А. В.* Екологічне знання та його вплив на формування стилю мислення в сучасній науці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.02 “Діалектика і методологія природничого, технічного та соціального пізнання” / Матвійчук Анатолий Володимирович ; Київськ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2001. – С. 8.
14. *Keller A.* Philosophie der Freiheit / A. Keller. – Graz, Wien, Köln, 1994. – 350 S.
15. *Філософія Канта і сучасний ідеалізм* / отв. ред. І. С. Андреева. – М. : Наука, 1987. – С. 158–159.
16. *Magee Br.* Karl Popper / Br. Magee. – Tübingen, 1986. – S. 59–60.
17. *Василенко О. Ю.* Сенси історії: особистісний вимір : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 “соціальна філософія та філософія історії” / Василенко Олександр Юрійович. – Луцьк, 2000. – С. 52.
18. *Пироженко В. О.* Історичне буття як соціальний феномен : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 “Соціальна філософія та філософія історії” / Пироженко Володимир Олександрович. – Одеса, 1996. – С. 86.
19. *Фареник С. А.* Екологічні критерії суспільного поступу: проблема визначення : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 “Соціальна філософія та філософія історії” / Фареник Сергій Анатолійович ; Київськ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1996. – С. 43.
20. *Ярошевець В. І.* Гуманістичний зміст методології пізнання : дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук : спец. 09.00.02 “Діалектика і методологія природничого, технічного та соціального пізнання” / Ярошевець Володимир Іванович ; Київськ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1996. – С. 352–353.
21. *Сапіга В. К.* Релігійна й світська сфери святково-обрядового комплексу : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.11 “Релігієзнавство” / Сапіга Володимир Кирилович ; Київськ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1996. – С. 134.
22. *Серебряна Т. О.* Міра в контексті антропологічної проблематики : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.02 “Діалектика і методологія природничого, технічного та соціального пізнання” / Серебряна Тамара Олександрівна ; Київськ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1996. – 173 с.